YOSHLAR GENDER MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Mo‘ydinova Xulkar Kamoldin qizi
Andijon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada gender madaniyatining yoshlar ijtimoiylashuvi, shaxsiy rivojlanishi va ta’limiy faoliyatidagi o‘rni nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Gender madaniyati bilim, qadriyat, munosabat va amaliy xulq-atvorning o‘zaro bog‘liq tizimi sifatida izohlanib, uning shakllanishida oila, tengdoshlar muhiti, ta’lim muassasasi, pedagogik muloqot va raqamli axborot makonining roli ochib beriladi. Zamonaviy empirik tadqiqotlar asosida gender qarashlarining ijtimoiy uzatilishi, maktab muhitining gender rollari haqidagi tasavvurlarga ta’siri hamda stereotiplarning ta’limiy kutishlar bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. O‘zbekiston pedagogik ta’limi misolida bo‘lajak o‘qituvchilarning gender kompetensiyasini rivojlantirish zarurati asoslanadi. Maqolada gender madaniyatini rivojlantirishning bosqichma-bosqich pedagogik modeli va uni oliy ta’lim amaliyotiga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: gender madaniyati, yoshlar, gender ijtimoiylashuvi, gender stereotipi, gender kompetensiyasi, pedagogik ta’lim, teng huquq va imkoniyatlar, ta’lim muhiti, ijtimoiy qadriyatlar.

KIRISH

Bugungi ijtimoiy o‘zgarishlar sharoitida yoshlarning nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarini, balki jamiyatdagi munosabatlarni anglash, boshqa shaxsning huquq va qadr-qimmatini hurmat qilish hamda turli ijtimoiy rollarga ongli munosabatda bo‘lish qobiliyatini rivojlantirish muhim pedagogik vazifaga aylanmoqda. Mazkur vazifa doirasida gender madaniyati tushunchasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki yoshlarning genderga oid qarashlari ularning ta’limiy tanlovlari, kasbiy rejalari, oilaviy munosabatlari va ijtimoiy faolligi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Gender madaniyatini shaxsning ayol va erkaklarning jamiyatdagi o‘rni haqidagi bilimlari, gender rollari va stereotiplarini anglash qobiliyati, teng huquq va imkoniyatlarga hurmat hamda o‘zaro hamkorlikka asoslangan xulq-atvorini birlashtiruvchi sifatida talqin qilish mumkin. Bunday yondashuv gender madaniyatini faqat nazariy ma’lumotlar majmui emas, balki shaxsning kundalik va kasbiy faoliyatida namoyon bo‘ladigan kompetensiya sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Mavzuning dolzarbligi zamonaviy tadqiqotlarda ham o‘z tasdig‘ini topmoqda. Masalan, 2026-yilda e’lon qilingan xalqaro tadqiqotda 2023-yil OECD Social and Emotional Skills ma’lumotlari asosida 8 mamlakatdagi 14 530 nafar 10 va 15 yoshli o‘quvchining ma’lumotlari tahlil qilingan. Tadqiqot ota-ona va tengdoshlarning genderga oid qarashlari yoshlarning o‘z qarashlari bilan bog‘liqligini, shuningdek genderga oid tarafkash qarashlar qizlarning ta’limiy kutishlari bilan salbiy bog‘lanishini ko‘rsatgan [1. – B. 1]. Ushbu natija gender madaniyatini shakllantirishni faqat individual tarbiya masalasi emas, balki ijtimoiy-pedagogik muhit bilan bog‘liq jarayon sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Maqolaning maqsadi – gender madaniyatining mazmun-mohiyatini ochib berish, yoshlar gender madaniyatining shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni tizimlashtirish hamda oliy pedagogik ta’lim sharoitida uni rivojlantirishning amaliy imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

Gender tushunchasi biologik jinsdan farqli ravishda jamiyatda ayol va erkaklarga nisbatan shakllanadigan ijtimoiy rollar, kutilmalar, xulq-atvor me’yorlari va munosabatlarni ifodalaydi. Shu sababli gender madaniyatini o‘rganishda shaxsning biologik xususiyatlaridan ko‘ra uning ijtimoiy tajribasi, tarbiya muhiti va madaniy konteksti muhim analitik omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Bizningcha, gender madaniyatining mazmunini uch o‘zaro bog‘liq komponent orqali ifodalash mumkin. Birinchi komponent – kognitiv komponent bo‘lib, gender, gender rollari, gender stereotiplari va teng huquq hamda imkoniyatlar haqidagi bilimlarni qamrab oladi. Ikkinchi komponent – qadriyatli-motivatsion komponent bo‘lib, inson qadr-qimmati, o‘zaro hurmat, adolat va hamkorlik kabi qadriyatlarga munosabatni ifodalaydi. Uchinchi

komponent – faoliyat-xulqiy komponent bo‘lib, shaxsning ushbu bilim va qadriyatlarni real muloqot va faoliyatida qo‘llay olishida namoyon bo‘ladi.

Demak, gender madaniyatining shakllanganlik darajasini faqat “gender haqida qancha bilimga ega?” degan savol bilan o‘lchash yetarli emas. Shaxsning stereotipli qarashlarni aniqlay olishi, ularning ijtimoiy oqibatlarini tahlil qilishi va o‘z xulq-atvorida hurmat hamda teng imkoniyat tamoyillariga amal qilishi ham hisobga olinishi kerak.

Gender ijtimoiylashuvi masalasiga bag‘ishlangan tadqiqotlar gender qarashlari birgina manbadan shakllanmasligini ko‘rsatadi. 29 mamlakatni qamrab olgan 82 ta tadqiqotni umumlashtirgan sistematik sharhda oila va tengdoshlar erta o‘smirlik davridagi gender qarashlarining muhim ijtimoiy omillari sifatida ko‘rsatilgan, maktab va ommaviy axborot vositalarining ta’siri esa turli kontekstlarda turlicha namoyon bo‘lishi qayd etilgan [2. – B. 1]. Shunday ekan, gender madaniyatini rivojlantirishga doir pedagogik yondashuv ham ko‘p subyektli va tizimli bo‘lishi zarur.

Yoshlarning gender madaniyati shakllanishini ijtimoiy-ekologik yondashuv asosida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Bunda shaxsning o‘zi, oila, tengdoshlar guruhi, ta’lim muassasasi va kengroq ijtimoiy-madaniy muhit o‘zaro bog‘langan tizim sifatida qaraladi.

Oila – gender ijtimoiylashuvining dastlabki va uzoq muddatli manbalaridan biridir. Ota-onalarning kundalik mehnat va maishiy vazifalarni qanday taqsimlashi, farzandlarning qiziqishlariga munosabati, kasb va ta’lim haqidagi qarashlari yoshlar uchun bevosita kuzatiladigan xulq-atvor namunasini yaratadi. 2017-yilda Hindistonning Dehli shahri va Xitoyning Shanxay shahridagi 11–13 yoshli o‘smirlar ishtirokida o‘tkazilgan sifat tadqiqoti ota-onalar, ayniqsa onalar, kiyinish, xulq va gender rollariga oid me’yorlarni uzatishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatgan; shu bilan birga, ta’lim va kasbiy kutishlar turli ijtimoiy-madaniy sharoitlarda farqlangan [3. – B. S24-S29]. Ushbu natijalar gender ijtimoiylashuvi madaniy kontekstdan ajratib o‘rganilmasligi kerakligini ko‘rsatadi.

Tengdoshlar muhiti o‘smirlik va yoshlik davrida alohida ahamiyat kasb etadi. Yoshlar tengdoshlari bilan muloqotda “maqbul” xulq-atvor, kasbiy qiziqishlar, tashqi ko‘rinish va ijtimoiy rollar haqidagi tasavvurlarni muhokama qiladi va qayta ishlab chiqadi. 2026-yilgi xalqaro tadqiqotda tengdoshlarning genderga oid qarashlari ota-ona qarashlariga nisbatan ayrim ko‘rsatkichlarda kuchliroq bog‘liqlikka ega ekani aniqlangan [1. – B. 1]. Bu

holat oliy ta’limdagi guruh muhitini ham gender madaniyatini rivojlantirishning muhim maydoni sifatida ko‘rishga asos beradi.

Ta’lim muhitida o‘qituvchining kommunikatsiyasi, kutishlari, topshiriqlarni taqsimlashi va baholash amaliyoti ham muhim. 2024-yilda Journal of Youth and Adolescence jurnalida chop etilgan tadqiqotda o‘smirlik davrida maktab muhiti gender roliga oid qarashlarning rivojlanishi bilan bog‘liq omillardan biri sifatida o‘rganilgan. Mualliflar o‘qituvchilarning genderga oid qarashlari kutilmalar va namuna ko‘rsatish orqali o‘quvchilarga uzatilishi mumkinligini muhokama qilgan [4. – B. 563-580].

Raqamli muhit ham zamonaviy yoshlarning gender tasavvurlarini shakllantiruvchi omillardan biridir. Ijtimoiy tarmoqlar, videolar, reklama va bloglarda ayol va erkaklarning turli rollarda tasvirlanishi yoshlarning “normal” yoki “maqbul” deb qabul qiladigan xulq-atvor namunalariga ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli gender madaniyatini rivojlantirishda media savodxonligi ham tarkibiy komponent sifatida qaralishi lozim.

Gender stereotipi – muayyan jins vakillarining qobiliyati, xulqi yoki ijtimoiy roli haqidagi umumlashtirilgan tasavvurdir. Stereotiplarning mavjudligi o‘z-o‘zidan barcha vaziyatlarda bir xil oqibat keltirib chiqarmaydi; biroq ular shaxsning imkoniyatlarini oldindan cheklovchi mezonga aylanganda pedagogik muammo yuzaga keladi.

Masalan, matematika va texnika “o‘g‘il bolalarga mos”, parvarish va gumanitar yo‘nalishlar esa “qizlarga mos” degan qarashlar kasbiy yo‘nalish tanlashda shaxsning real qiziqishi va qobiliyatidan tashqari omilning ustun bo‘lishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayonining vazifasi yoshlarni bir xil tanlovga yo‘naltirish emas, balki ularning tanlovini stereotipik cheklovlardan holi, ongli va asoslangan qilishga ko‘maklashishdir.

Yu va Duanning 2021-yildagi tadqiqoti maktabdagi akademik o‘rganish bilan gender qarashlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan. Mualliflar maktabdagi o‘rganish ayrim, xususan ayollarning iqtisodiy imkoniyatlari bilan bog‘liq gender masalalarida yanada tenglikka moyil qarashlar bilan bog‘langanini, biroq barcha gender masalalarida bunday ta’sir bir xil emasligini ko‘rsatgan [5. – B. 102524]. Bu xulosa gender madaniyatini rivojlantirishni faqat bilim berish bilan cheklamaslik kerakligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, 2025-yilda O‘zbekistonda pedagogik ta’lim dasturlarining gender jihatlari bo‘yicha UNESCO tomonidan o‘tkazilgan tahlil muhim amaliy ma’lumot beradi. Tahlilga ko‘ra, so‘rovda qatnashgan pedagog-trenerlarning 86 foizdan ortig‘i gender masalalari bo‘yicha rasmiy tayyorgarlikdan o‘tmaganini bildirgan, pedagogika oliygohlari talabalarining 4,8 foizi esa genderga oid kurs olganini qayd etgan. UNESCO ushbu natijalar asosida pedagoglarni tayyorlashda gender kompetensiyalarini kuchaytirish va o‘quv dasturlariga tegishli mazmunni integratsiya qilish bo‘yicha tavsiyalar bergan [6. – B. 1]. Mazkur raqamlar O‘zbekiston ta’limi kontekstida mavzuning amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi, biroq ular barcha pedagog va talabalarni to‘liq ifodalovchi milliy ko‘rsatkich sifatida talqin qilinmasligi kerak.

Bo‘lajak pedagoglar gender madaniyatini rivojlantirishda alohida guruhni tashkil etadi. Chunki ular kelgusida ta’lim mazmunini yetkazuvchi, sinfdagi kommunikatsiyani tashkil qiluvchi va o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlovchi mutaxassis sifatida faoliyat yuritadi. Pedagogning gender kompetensiyasi uning genderga oid ilmiy bilimlari bilan bir qatorda o‘z pedagogik amaliyotini refleksiv tahlil qila olishi, stereotipli vaziyatlarni aniqlashi, o‘quvchilar bilan hurmatga asoslangan muloqot olib borishi va ta’lim imkoniyatlarini shaxsning qobiliyatlari asosida ko‘rishi bilan belgilanadi. Shu asosda bo‘lajak pedagoglarda gender madaniyatini shakllantirishni to‘rt bosqichli model orqali tashkil etish mumkin:

Birinchi bosqich – **axborot-kognitiv bosqich**. Unda gender, gender ijtimoiylashuvi, gender stereotiplari, gender tengligi va genderga sezgir pedagogika tushunchalari ilmiy manbalar asosida o‘rganiladi.

Ikkinchi bosqich – **tahliliy-refleksiv bosqich**. Talabalar darsliklar, reklama, ijtimoiy tarmoq materiallari, badiiy matnlar va kundalik pedagogik vaziyatlarda uchraydigan gender tasvirlarini tahlil qiladi. Muhimi, bunda talabalarga tayyor xulosani qabul qildirish emas, dalillarni solishtirish va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyati beriladi.

Uchinchi bosqich – **amaliy-kommunikativ bosqich**. Keyslar, rolli vaziyatlar, debatlar va kichik guruh loyihalari orqali genderga sezgir pedagogik muloqot ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Masalan, “o‘quvchi kasb tanlashda stereotipga duch kelgan vaziyat”,

“guruhdagi vazifalarni taqsimlash”, “darslikdagi gender tasvirlarini tahlil qilish” kabi keyslar qo‘llanishi mumkin.

To‘rtinchi bosqich – **refleksiv-baholash bosqichi**. Talaba o‘zining dastlabki va yakuniy qarashlarini solishtiradi, pedagogik vaziyatlarda qanday qarorlar qabul qilganini tahlil qiladi va keyingi kasbiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilaydi.

Bunday modelning afzalligi shundaki, gender madaniyati faqat nazariy mavzu sifatida emas, balki bo‘lajak pedagogning kasbiy kompetensiyasi bilan bog‘liq holda o‘rganiladi.

Amaliy taklif va tavsiyalar: Tahlil qilingan nazariy va empirik manbalar asosida oliy pedagogik ta’limda gender madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha quyidagi amaliy takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Pedagogika yo‘nalishlarining o‘quv dasturlarida genderga oid asosiy tushunchalar va genderga sezgir pedagogika elementlarini fanlararo integratsiya qilish.

2. Talabalar uchun “Gender madaniyati va pedagogik muloqot” yoki “Genderga sezgir pedagogika” kabi qisqa modul va amaliy seminarlarni tashkil etish.

3. Darslik va o‘quv materiallarini gender stereotiplari nuqtayi nazaridan tahlil qilish uchun ekspert va talaba ishtirokidagi kichik audit mexanizmini ishlab chiqish.

4. Talabalarning media savodxonligini rivojlantirish maqsadida reklama, ijtimoiy tarmoq va ommaviy axborot materiallarini gender tasvirlari bo‘yicha tahlil qilish topshiriqlarini joriy etish.

5. Pedagogik amaliyot davomida genderga sezgir kommunikatsiyani kuzatish uchun oddiy diagnostik mezonlardan foydalanish.

6. Oila–oliy ta’lim muassasasi–mahalla hamkorligi doirasida yoshlarning genderga oid ijtimoiy qarashlarini ilmiy va madaniy kontekstda muhokama qiluvchi ma’rifiy tadbirlarni tashkil etish.

7. Gender madaniyati rivojlanish darajasini baholashda faqat bilim testlariga emas, balki vaziyatli topshiriqlar, refleksiv yozuvlar va amaliy kuzatuvlarga ham tayanish.

8. Keyingi tadqiqotlarda Andijon va boshqa hududlardagi pedagogika oliygohlari talabalari ishtirokida empirik tadqiqot o‘tkazib, gender madaniyatining kognitiv, qadriyatli va xulqiy komponentlari bo‘yicha diagnostik metodikani sinovdan o‘tkazish.

XULOSA

Gender madaniyati yoshlarning ijtimoiylashuvi va shaxsiy rivojlanishida muhim o‘rin tutuvchi murakkab ijtimoiy-pedagogik hodisadir. Uning shakllanishi oila, tengdoshlar, ta’lim muassasasi va raqamli axborot muhiti kabi bir-biri bilan bog‘liq omillar ta’sirida kechadi. Shu sababli gender madaniyatini rivojlantirishni bir martalik tarbiyaviy tadbir bilan cheklash emas, balki uzluksiz pedagogik jarayon sifatida tashkil etish zarur.

Tahlil qilingan tadqiqotlar ta’lim muhiti gender qarashlarini shakllantirishning yagona sababi emasligini, biroq maktab va oliy ta’lim muhitida shakllanadigan muloqot, o‘qituvchi kutilmalari va tengdoshlar ta’siri muhim rol o‘ynashi mumkinligini ko‘rsatadi [1. – B. 1; 4. – B. 563-580; 5. – B. 102524]. Demak, pedagogik ta’limda gender masalalariga ilmiy va refleksiv yondashuvni kuchaytirish dolzarb vazifalardan biridir.

O‘zbekiston pedagogik ta’limi bo‘yicha UNESCOning 2025-yilgi tahlili ham bo‘lajak o‘qituvchilarning gender kompetensiyasini rivojlantirish uchun institutsional va o‘quv-metodik imkoniyatlarni kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi [6. – B. 1]. Shu jihatdan, gender madaniyatini rivojlantirishning taklif etilgan to‘rt bosqichli modeli – axborot-kognitiv, tahliliy-refleksiv, amaliy-kommunikativ va refleksiv-baholash bosqichlari – oliy pedagogik ta’lim amaliyotida qo‘llash uchun istiqbolli yo‘nalishlardan biri bo‘lishi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu modelning samaradorligini empirik ma’lumotlar asosida tekshirish, gender madaniyatining tarkibiy komponentlari uchun ishonchli diagnostik mezonlarni ishlab chiqish va hududiy oliy ta’lim muassasalari kesimida qiyosiy tahlillar o‘tkazish ilmiy jihatdan muhim vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Intergenerational and peer transmission of gender attitudes and their impact on educational expectations // International Journal of Educational Development. – 2026. – Vol. 123. – Article 103587. – DOI: 10.1016/j.ijedudev.2026.103587.

2. Mmari K., Moreau C., Gibbs S.E., et al. Understanding Factors that Shape Gender Attitudes in Early Adolescence Globally: A Mixed-Methods Systematic Review // PLOS ONE. – 2016. – Vol. 11, No. 6. – e0157805. – DOI: 10.1371/journal.pone.0157805.

3. Mmari K., Blum R.W., Sonenstein F., et al. Learning to Be Gendered: Gender Socialization in Early Adolescence Among Urban Poor in Delhi, India, and Shanghai, China // Journal of Adolescent Health. – 2017. – Vol. 61, No. 4, Supplement. – P. S24–S29. – DOI: 10.1016/j.jadohealth.2017.03.012.
4. Ullrich R., Van Houtte M., Becker M. Student and Teacher Culture and Composition and the Development of Gender Role Attitudes among Young Adolescents // Journal of Youth and Adolescence. – 2024. – Vol. 53. – P. 563–580. – DOI: 10.1007/s10964-023-01897-1.
5. Yu W.-H., Duan H. Does school learning shape gender ideology? Academic performance and adolescents' attitudes toward gender practices // Social Science Research. – 2021. – Vol. 95. – Article 102524. – DOI: 10.1016/j.ssresearch.2021.102524.
6. UNESCO. Empowering Teachers for Gender Equality: UNESCO Supports Review of Teacher Education in Uzbekistan. – Tashkent: UNESCO, 2025.
7. UN Women. How to talk to kids about gender equality and stereotypes. – New York: UN Women, 2025.
8. Peters J.F. Gender socialization of adolescents in the home: research and discussion // Adolescence. – 1994. – Vol. 29, No. 116. – P. 913–934.